

Савчинський Володимир
(Севастополь)

ЦЕНЗУРНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА Й УКРАЇНСЬКЕ КНИГОВИДАННЯ

У політичному житті сучасної України, особливо під час чергових та позачергових виборчих кампаній, раз-у-раз виникають розмови про статус російської мови, ніби-то «насильницьку українізацію», радикалізм та непродуманість дій влади у державній мовній політиці. Мовне питання і на початку XXI ст., як і в другій половині XIX ст., полишається важливим чинником, що впливає на громадсько-політичне життя в Україні. Проблема утвердження української мови як державної продовжує бути в центрі політичної боротьби різних за своєю ідеологічною спрямованістю та зовнішньополітичною орієнтацією політичних сил. Протягом 17 років української незалежності влада так і не змогла вибудувати чіткого механізму реалізації концепції мовної політики, без якої неможливо говорити про розбудову громадянського суспільства в Україні.

Загальновідомо, що цензура завжди відіграла й відіграє важливу роль у відносинах між владою, пресою та суспільством. І в Наддніпрянській Україні другої половини XIX ст. владна цензура була засобом формування громадської думки, нав'язування єдиної ідеології й захисту імперських інтересів. Водночас зазначимо, що діяльність цензури російської влади відзначена її прагненням боротися за достовірність інформації, виваженість авторських оцінок та суджень, неупереджене висвітлення подій та фактів. Нині вітчизняні дослідники мають можливість неупереджено відтворювати історію та діяльність цензурних установ в українських губерніях Російської імперії, що дуже важливо, оскільки у радянській історіографії ці питання висвітлювались або виключно негативно, або просто ігнорувались.

У пропонованому нами аналізі спробуємо розкрити та окреслити деякі аспекти еволюції російської цензурної політики щодо українського книговидання у другій половині XIX ст.

Історіографія дослідження питання цензурної політики щодо української мови у другій половині XIX ст. представлена у працях та статтях таких українських учених, як М. Грушевський¹, Б. Грінченко², Д. Дорошенко³, С. Єфремов⁴, Ф. Савченко⁵, В. Сарбей⁶, О. Овсієнко⁷, О. Міллер⁸.

Заборона українського книговидання в Російській імперії у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. є однією з тих наукових проблем, що викликає інтерес не тільки сучасної української, а й російської історіографії. Тому, з нашого погляду, актуальним полишається аналіз обставин запровадження заборон української мови у 1863 р., 1876 р., 1881 р., 1889 р. та реалізації цензурної політики російським самодержавством щодо українського книговидання.

Державна російська імперська модель передбачала неодмінне превалювання загальноімперських стандартів над усіма національними ознаками у поліетнічному об'єднанні під скіпетром російського самодержця. Модерна доба в Європі привнесла

разом з новими соціально-економічними відносинами ще й суттєві зміни в усвідомленні та кристалізації національних ознак. Йдеться про формування політичних націй. Капіталістична модернізація в Російській імперії у 60-70-х роках XIX ст. під впливом загальноєвропейських тенденцій мала своїм наслідком те, що нещодавно організаційно оформлені національні рухи, посилюють свій вплив на соціально-етнічне середовище та суспільну свідомість українства.

Важливим виявом відродження українського національного руху на теренах Російській імперії наприкінці 50 – початку 60-х років XIX ст. стала поява громад, діяльність котрих набрала культурно-просвітницького спрямування, що передусім здійснювалася шляхом організації видавничої діяльності⁹.

Саме цими суспільними викликами зумовлено проведення цензурної реформи 1865 р., яка мала забезпечити через систему створюваного цензурного апарату здійснення ефективної охоронно-поліцейної політики російського самодержавства у книговидаванні та журналістиці.

У другій половині XIX ст. російський уряд починав виробляти цензурні регулятори, які б забезпечили можливості здійснення ним контролю щодо дискусій, пов'язаних з мовним питанням національних меншин, що розгорталися на сторінках тогочасних періодичних видань.

Уже з 1850-х років спостерігаємо те, що цензурна політика російського уряду на підвладних українських землях була більш жорсткою щодо українського книговидавання та україномовної періодики не тільки за змістом, а й за формою. Російські чиновники намагалися нівелювати відмінності між тогочасними українським та російським правописами, наблизивши їх один до одного. Так, один із перших дослідників цієї проблеми Ф. Савченко наводить приклад розпорядження, згідно з яким цензурні органи мали якнайсуворіше ставитися до всього українського книговидавання та публікацій, в яких би якимось чином порушувалися питання української мови чи питання етнічної окремішності українців (або як говорилося на офіційному рівні – малоросів). Цензурні чиновники викреслювали з історичних пам'яток, що готувалися до друку, ті місця, в яких вбачали «пристрасть к малорусской народности». Так, наприклад, було викинуто деякі місця з видання 1853 р. Літопису Грабянки¹⁰. У 1859 р. до Київського цензурного комітету надійшов з імперської столиці циркуляр, в якому вказувалось, що твори українською мовою для народу мають друкуватися російськими літерами, а ввезення на територію Російської імперії подібної літератури українським шрифтом заборонялось¹¹.

Активізація українофільського руху, його активна видавнича діяльність та пов'язана з нею підготовка до видання Біблії українською мовою на початку 60-х років XIX ст. змушували російську владу жорстко реагувати щодо тієї періодики та тих книговидавань, які б сприяли поширенню сепаратистських настроїв серед українства. Більшість дослідників схиляються до того, що саме розвиток українського національно-культурного руху в поєднанні з польським повстанням 1863 р. змусили імперську владу вдатись до запровадження Валуєвського циркуляру, котрий своїми положеннями практично позбавляв український рух можливостей легальної видавничої діяльності. Так, російський дослідник О. Міллер докладно проаналізувавши перебіг подій, пов'язаних з підготовкою Валуєвського циркуляру 1863 р., дійшов висновку, що передумовами прийняття згаданого циркуляру міністром внутрішніх справ О.П. Валуєва були доповідні записки вищого імперського чиновництва: військового міністра Д. Мілютіна, шефа жандармів В. Долгорукого, київського генерал-губернатора М. Аненкова про розмах українофільського руху та можливі перспективи еволюції його вимог: від дозволів на

видання літератури на «малоросійському наріччі» – до можливих у майбутньому вимог автономії для Малоросії¹².

Прийнятий 18 липня 1863 р. Валуєвський циркуляр забороняв цензурі допускати до видання «книги малоросійською мовою», орієнтовані на пересічного українського читача, як освітнього, так і духовного змісту. Дозволялося допускати до друку лише оригінальні літературні твори¹³.

Сучасні дослідники послідовно доводять, що репресивні заходи, передбачені Валуєвським циркуляром, мали тимчасовий характер, не передбачаючи довготривалої перспективи. Про це засвідчує як і сам текст циркуляру, так і звернення міністра П. Валуєва до імператора Олександра II, запити Петербурзького цензурного комітету з проханням пояснень про те, як надалі діяти його чиновникам стосовно малоросійських рукописів, що перебували на розгляді цензорів¹⁴. Про це свідчить статистичний аналіз даних Київського цензурного комітету, за яким після Валуєвського циркуляру 1864 р. випущено 12 книг; 1865 р. – 5 книг; 1866 р. – жодної, у наступні роки по 2, а вже у 1872 р. – їх знову було 14¹⁵.

Активізація українського руху у першій половині 1870-х років, як наприкінці 1850-х – на початку 1860-х років, знову співпала із загальноімперським суспільним похваленням і викликала відповідну реакцію охоронних органів влади Російської імперії. 27 серпня 1875 р. Начальник III відділення генерал-ад'ютант О. Потапов проінформував відповідні державні установи про резолюцію імператора Олександра II: «Государь император в виду проявления украинофильской деятельности и в особенности переводов и печатания учебников и молитвенников на малорусском языке, – Высочайше повелеть соизволил учредить под председательством министра внутренних дел Совещание из министра народного просвещения, обер-прокурора Святейшего Синода, главного начальника III-го Отделения собственной Его Величества Канцелярии и председателя Киевской Археологической Комиссии тайного советника Юзефовича для всестороннего обсуждения этого вопроса»¹⁶. На виконання цієї резолюції було сформовано Надзвичайну комісію у складі названих чиновників вищого рангу «для присеченія украинофильской деятельности». На своїх засіданнях Надзвичайна Комісія 1876 р. розглянула дві доповідні записки складені Головним управлінням у справах друку та таємним радником М. Юзефовичем. Проект рішення комісії, підготовлений М. Юзефовичем, затверджено 24 квітня 1876 р. Він складався з 11 пунктів. Перші три із них передбачали обмежити розповсюдження україномовної літератури й заборону видавати літературу українською мовою в Російській імперії, за винятком історичних пам'яток і творів художнього письменства (і то лише з дозволу ГУД у кожному конкретному випадку). Особливо підкреслювалася заборона на «кулешівку» та наголошувалося на необхідності дотримуватися «загальноросійської орфографії», тобто не вживати літеру «і» замість «й» та «і» перед приголосною¹⁷. Ці пункти практично повторили Валуєвський циркуляр, ще виразніше продемонструвавши прагнення офіційної влади протидіяти ініційованій П. Кулішем реформи орфографії українського правопису, яка мала б посилити відмінності української літературної мови від російської. Пунктом третім заборона щодо української мови поширювалася і на сценічні вистави, тексти до нот і публічні виступи «как имеющие в настоящее время характер украинофильских манифестаций»¹⁸.

Пункти 6, 7 і 8 пропонували не допускати викладання малоросійською мовою в школах, також пропонувалося «очистить библиотеки всех низших и средних учебных заведений» від «малоросійських» книг, а пунктом 9 рекомендувалося направляти на службу в Київський, Харківський та Одеський навчальні округи викладачів, котрі

закінчили курс у великоросійських губерніях, а випускників цих губерній, у свою чергу, – в округи поза межами українських губерній¹⁹.

Нарешті, пункти 5, 10 і 11 проекту передбачали закриття «Киевского телеграфа», припинення на невизначений термін діяльності Київського географічного товариства, вислання із краю П. Чубинського та М. Драгоманова²⁰. Тоді як пунктом четвертим рекомендувалося надавати фінансову допомогу львівським москвофілам, друкованим органом яких була газета «Слово»²¹.

Проект рішення та журнал наради Надзвичайної комісії були передані міністром внутрішніх справ О. Тімашовим імператору Олександрові II до м. Емс для затвердження. Остаточна версія висновків наради Надзвичайної комісії після затвердження імператором 18 травня 1876 р. отримала назву в літературі «Емський указ»²². З моменту прийняття Емського указу всі українські видання мали розглядатися Головним управлінням у справах друку. З червня 1876 р. для розгляду українських рукописів у ГУД виокремлено окремий підрозділ. Посилаючися на матеріали російських архівів, О. Міллер наводить такі дані: з червня 1876 до квітня 1880 р. в ГУД подано 53 заявки (одна книга чи рукопис – одна заявка) на дозвіл до видання та ввезення з-за кордону книжок українською мовою, щодо яких цензурне відомство винесло негативне рішення лише по 16 заявках, т. б. під заборону підпадало до 30% українських книговидаць²³.

Отже, сучасні російські дослідники вважають, що видання українських рукописів було ускладнене не стільки дією Емського указу, як самою бюрократичною процедурою розгляду рукописів цензурними органами, а ввезення україномовних книжок із-за кордону було просто невігідним і вкрай ризикованим.

Новий етап в еволюції цензурної політики російського уряду щодо українського книговидаць пов'язаний з виданням циркуляру від 24 лютого 1881 р., за яким передова українська громадськість позбавлялася можливості порушувати питання, пов'язані з українською мовою у періодиці. Згаданий циркуляр ГУД містив такі настанови цензорам: «Не дозволять к напечатанию статей, пропагандирующих мысль о чествовании поэта Шевченко и говорящих о необходимости введения малорусского наречия в церковной проповеди, школе и вообще относится с особой внимательностью к статьям о малорусском наречии»²⁴. Однак усупереч цьому, у періодичних виданнях все ж з'являлися статті про недоречність таких заборон щодо української мови. Чинне місце у цій справі належало професору Петербурзького університету, видатному досліднику історії України М. Костомарову.

Урядове чиновництво, пов'язане з реалізацією цензурних обмежень, також звертало увагу на деякі неузгодженості в тексті Емського указу і собі порушувало питання про необхідність перегляду цензурних правил щодо рукописів на «малорусском наречии».

Приводом до скликання за ініціативою міністра внутрішніх справ М. Ігнат'єва Особливої наради для перегляду цензурних правил для українського слова у серпні 1881 р. став лист київського генерал-губернатора М. Черткова, пов'язаний з проханням М. Лисенка скасувати заборону київського окремого цензора щодо видання четвертого випуску упорядкованих ним народних пісень. Генерал-губернатор не знайшов нічого шкідливого у змісті цих пісень, тим більше, що українофільство, за його оцінками, було слабким, а заборони за Емським указом, який до того ж офіційно необнародований, розцінювалися громадськістю як свавілля місцевої влади. Київський генерал – губернатор М. Чертков пропонував запровадити єдині цензурні правила щодо літературних і музичних творів на «малоросийском наречии» з «обшрусским языком»²⁵. На записку в МВС накладено таку резолюцію: «Заслуживает особого внимания и подлежит

безотлагательно рассмотрению и докладу по соображению с мерой 1876 г. и порядками, в которых она была принята»²⁶.

Ще одна така записка подана О. Дундуковим-Корсаковим (з 1869 до 1878 рр. генерал-губернатор Київський, Подільський, Волинський), в якій він дійшов таких висновків: «Ограничения и стеснения, не вызываемые и не предписываемые заботами о сохранении культурного и политического единства России способны внести лишь раздражение и неудовольствие даже в умы людей, искренно преданных идее полного слияния, должны быть или вовсе отменены, или же применяемы с значительными, постоянно усиливающимися послаблениями»²⁷. Отже, російський чиновник вищого рангу О. Дундуков-Корсаков пропонував скасувати заборону на постановку україномовних сценічних вистав, музичних п'єс, відновити видання українських книжок незалежно від їх змісту²⁸.

У серпні 1881 р. міністр внутрішніх справ М.Ігнат'єв прохав «височайшого дозволу» скликати «Особливу нараду». До її складу введені обер-прокурор Св. Синоду К. Победоносцев, міністр державних маєтків – М. Островський, міністра освіти – Д. Сольський. 8 жовтня 1881 р. імператор Олександр III затвердив доповідь міністра внутрішніх справ М. Ігнат'єва, в якій «Особлива нарада» визнала за потрібне внести деякі доповнення до Емського указу²⁹. Так, зокрема, до числа україномовних видань, допущених до друку, додавалися словники, якщо вони видавалися за загальноросійським правописом або правописом, що використовувався у Малоросії не пізніше XVIII ст.; допускалася постановка україномовних п'єс та виконання українських пісень, раніше дозволених цензурним відомством, але при цьому кожен нову театральну постановку необхідно було погоджувати з генерал-губернатором; знято заборону про друк україномовних текстів до нот при дотриманні правил загальноросійського правопису³⁰.

Постанова від 8 жовтня 1881 р. не вносила будь-яких кардинальних змін до цензурної процедури розгляду українських текстів, так як вона не розширила їх жанровий діапазон, окрім одного позитивного моменту - це дозволу театральних постановок україномовних п'єс. Тому цю постанову з обережністю можна розцінювати як послаблення цензури щодо україномовних видань.

Цензурні заборонні постанови щодо українського слова не обмежилися вищенаведеними. Із зростанням кількості видань українською мовою відбувалося посилення цензурних утисків, шляхом розширення вже існуючих цензурних норм, проголошених постановами 1876 р. та 1881 р. Зокрема, 21 грудня 1885 р. Київський окремих цензор по іноземній цензурі отримав рекомендації, в яких говорилося, що твори, написані «кулешівкою», не слід допускати до друку, доки рукопис не буде виправлено на російський правописний стандарт³¹. Посилення цієї рекомендації втілювалося вже у циркулярі від 24 грудня 1889 р., за яким цензори мали відразу повертати, навіть, без змістового розгляду, авторам рукописи, написані малоросійським правописом до повного виправлення ними правопису; цензорам дозволялося повертати рукописи, навіть, при незначних відхиленнях від загальнозатверджених правописних норм. Так, наприклад у 1890-1891 рр. з розглянутих трьох творів: «Сбірник творів М.С. Жирнова», «Сборник малороссийских песен «Васильковский Соловей Киевской Украины»», «Пісні, думки і шумки руського народу», – два останні повернуто упорядникам для переписування, тому що були створені згідно з малоросійським правописом (так званою «кулешівкою»)»³².

Новий етап у посиленні прискіпливості цензорів при розгляді українських текстів пов'язаний з прийняттям постанови від 10 січня 1892 р. тодішнім начальником ГУД Є. Феоктистовим, який зважаючи на активність малоросійського письменства, взагалі, пропонував цензорам при будь-якому порушенні прийнятих цензурних норм забороняти,

«в целях чисто государственных» рукописні твори писані українською мовою, а не повертати їх на виправлення авторам⁵³.

Отже, еволюція в політиці російського уряду щодо українського друкованого слова, що розпочалася з Валуєвського циркуляру (1863 р.), відзначена встановленням жорстких цензурних норм, які практично повністю позбавили будь-якої видавничої можливості та торговельної реалізації україномовні видання, майже повністю ліквідувавши українське книговидання та легальний продаж українських книжок. Російський уряд своїми цензурними циркулярами протягом другої половини ХІХ ст. намагався не тільки обмежити українське книговидання, а й поступово реформувати сам український правопис, звівши до мінімуму відмінності між ним та російським. Незважаючи на те, що така асиміляційна політика російського самодержавства негативно впливала на формування української націосвідомості, вона посприяла подальшій активізації українського національно-визвольного руху, посилювала його антисамодержавну спрямованість, забезпечивши його подальшу політизацію.

Анотація

У статті на широкому архівному матеріалі проаналізовано еволюцію цензурної політики російського самодержавства в українському книговиданні у другій половині ХІХ ст. Зроблено спробу подолати стереотипи, що склались в історіографії у попередні десятиліття.

Annotation

The article consists analysis of the main stages of Russian Government's censorship policy about Ukrainian books publishing during the second half of the 19-th century.

¹ Грушевський М. Ганебній пам'яті // Україна. – Кн. 4. – К., 1926.

² Грінченко Б. Тяжким шляхом (про українську пресу). – К., 1912. – 74 с.

³ Дорошенко Д. Культурно-просвітня діяльність українського громадянства // Україна 1907. – Т. 4. – С. 17–34.

⁴ Сфремов С. З нашого життя (мова в українській пресі та вимоги читачів) // Рада. – 1907. – №87.

⁵ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – Х., 1930. – 415 с.

⁶ «Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Колективна монографія в трьох частинах. Ч. 1 // Відп. ред. В.Г. Сарбей. – К., 1999. – 208 с.

⁷ Там само.

⁸ Миллер А.И. «Український вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.). – СПб., 2000. – 260 с.

⁹ Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С. 432.

¹⁰ Савченко Ф. Заборона українства... – С. 191.

¹¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАУК). – Ф. 293. – Оп. 1. – Спр. 552. – Арк. 1

¹² Миллер А.И. «Український вопрос»... – С. 98-99, 100-101.

¹³ ЦДІАУК. – Ф. 293. – Оп. 1. – Спр. 552. – Арк. 292.

¹⁴ Миллер А.И. «Український вопрос»... – С. 115.

¹⁵ ЦДІАУК. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 36.

¹⁶ Савченко Ф. Заборона українства... – С. 204.

¹⁷ Там само. – С. 381.

¹⁸ Там само. – С. 381.

¹⁹ Там само. – С. 382.

²⁰ Там само. – С. 382.

²¹ Там само. – С. 381.

²² Миллер А.И. «Український вопрос»... – С. 181.

- ²³ Там же. – С. 184–185.
- ²⁴ ЦДІАУК. – Ф. 293. – Оп. 1. – Спр. 552. – Арк. 292.
- ²⁵ *Савченко Ф.* Заборона українства... – С. 173–174.
- ²⁶ Там само. – С. 175.
- ²⁷ Там само. – С. 176–177.
- ²⁸ Там само. – С. 179.
- ²⁹ Там само. – С. 178.
- ³⁰ ЦДІАУК. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 4а. – Арк. 293.
- ³¹ Там само. – Арк. 293.
- ³² Там само. – Арк. 298–299.
- ³³ Там само. – Арк. 302–304.